

Kravchenko O. V. Charity and care for children in the Ekaterinoslav region in the 19th – the beginning of the 20th century.

The article analyses the activity of patronage of children orphanage, district councils, charity organizations and individuals in the field of care for orphan children. There is generalized information on the development of the system for under-aged children care; there is also shown influence of charity on this process. A conclusion been made about the great role of the district council in helping children of the Ekaterinoslav region. Also there have been covered the particular features of caring for children in the years of the World War I.

Keywords: charity, care, patronage, orphan children, district councils, orphan asylums, under-aged.

УДК 94(477.7)"1850/1900"

В. О. Яшин

РЕМІСНИЧА ТА ПІДПРИЄМНИЦЬКО-ВИРОБНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА (II ПОЛ. XIX ст.)

У статті розглядається реміснича та підприємницько-виробнича частина економічної діяльності єврейського населення південноукраїнських земель в другій половині XIX сторіччя. Висвітлено умови розвитку ремісництва, показана його роль в економіці регіону, оцінено матеріальний рівень ремісників. Окреслено умови та особливості розвитку єврейського промислового підприємництва, показано його тісний зв'язок із сільськогосподарським виробництвом, наведено порівняльні показники обсягів виробництва та продуктивності праці. Показані окремі аспекти єврейського землеволодіння.

Ключові слова: євреї, підприємництво, ремісництво, агроколонії, південноукраїнський регіон.

Середина і друга половина XIX століття були часом прискореного економічного розвитку південноукраїнських земель. Сільськогосподарська регіон швидко індустріалізувався, перетворюючись на нову промислову базу імперії. На ранніх етапах промислове виробництво, в основному, у вигляді переробки сільськогосподарської продукції та міського ремісництва, носило етнічний характер та зосереджувалося в руках місцевого єврейства. Саме єврейський підприємницький клас, до появи в краї великого російського та іноземного капіталу, власними коштами фінансував індустріалізацію. Однак, якщо торгово-посередницький аспект економічної діяльності єврейства краю є відносно дослідженим, то продуктивно-виробничий відомий значно менше, особливо його хронологічно та економічно початковий етап, який і досі піддається впливу різного роду стереотипів, упереджень та спекуляцій та потребує додаткового ретельного наукового висвітлення.

Історіографія питання веде свій початок з 1870-х рр., від виникнення історико-економічної школи в юдаїці [1, с. XIII]. Щоправда, тодішні дослідження носили, здебільшого, юстифікаційний та апологетичний характер. Про вітчизняні єврейські історико-економічні студії говоримо лише від початку 1990-х років. Але й дотепер економічні питання є бічною, супроводжувальною гілкою вітчизняної історичної юдаїки. До економічних питань звертались, зокрема, О. Найман, О. Гончаров, В. Щукін та М. Шитюк та ін. [2-4]. Дослідники звертають увагу на історичну обґрунтованість окремих видів економічних занять єврейства, амбівалентність єврейської політики російського уряду та вказують на певну економічну детермінованість міжетнічних взаємин в краї у досліджуваний час. Утім, детальна картина економічної діяльності українського єврейства поки що не змальована, внесок єврейських підприємців у розвиток краю хоча і визнаний, але кількісно і якісно окреслений вибірково і, навіть, позірно.

Відтак, метою цієї статті автором визначено висвітлення ролі єврейських ремісників та промисловців у розвитку краю, можлива оцінка обсягу внеску встановлення єврейського виробництва у розвиток економіки краю.

Ремісництво. Євреї були міським етносом, чим і обумовлювалися їх економіко-господарські інтереси та пріоритети. Єврейські ремісники між осілої фактично панували на ринку ремісничих послуг. Достатньо сказати, що кількість євреїв, зайнятих у ремісництві, на межі століть (1900 р.) складала 15–17 % від усієї кількості євреїв регіону (напр., у Катерин. Губ. 14,8 %, у Херс. губ. – 16,6 %) [5, с. 339]. Більше ¼ ремісників зосереджувалися у великих центрах (Одеса, Єлисаветград, Херсон, Катеринослав) [5, с. 194], але найпомітнішу роль відігравали вони в розвитку невеликих повітових міст і містечок. У великих містах чисельність зафіксованих єврейських і неєврейських ремісників-майстрів, без підмайстрів та учнів, була приблизно рівна (напр. у Херсоні на 1880 рік 317 ремісників-євреїв і 300 християн), а у повітах іноді й усі ремісники були євреями [7, с. 219,263].

Зосереджені у місцях, єврейські ремісники відчайдушно конкурували між собою, тому вимушені були шукати способів зменшення чи уникнення конкуренції [7, с. 238]. Напрацьованими роками способами нівелювання негативних наслідків конкуренції були два: (1) високий рівень спеціалізації ремесла, що корелювався з особливостями господарства регіону, та (2) поліспеціалізація господарської діяльності єврейської ремісника [5, с. 344–345; 8, с. 39]. Перманентна непевність становища вимагала від євреїв перестраховуватися на всі життєві випадки. Як тільки єврейський ремісник акумулював певні вільні кошти, він одразу вкладав їх в інший вид господарської діяльності, забезпечуючи собі множинність джерел прибутку

(джерел існування). Це також зумовлювало пірамідальну структуру участі єврейства в ремісництві, залежно від його прибутковості.

Єврей-ремісник безпосередньо контактував із кінцевим споживачем промислової й продовольчої продукції. Від 75 % до 90 % єврейських ремісників, залежно від території, спеціалізувалися в тих сферах виробництва, що являли собою останню стадію виробничого процесу: м'ясники, пекарі, кравці, шевці, панчішники, красильники, столяри, теслі, малярі, мідники, пічники, перукарі, слюсарі, палітурники, годинникарі, шорники, ювеліри, склярі тощо [5, с. 195–196; 10, с. 49]. Навпаки ж, чимдалі відстояла виробнича ланка від споживача, тим менше були представлені в ній євреї. [5, с. 199].

Оцінюючи економічний рівень єврейських ремісників порівняно з неєврейським населенням, слід враховувати наступне. Співвідношення чисельності ремісників-власників, підмайстрів та учнів на 1887 рік для губерній межі осілости становило 53:24:23, а на 1897 рік – 52:28:20 [11, с. 9]. За різними даними, таке співвідношення становило для Катеринославської губернії 67:21:12 (або 61:28:11), а для Херсонської – 56:28:16 (або 45:34:21) [5, с. 348; 12, с. 58–65]. Попри невелику розбіжність, ці показники непрямо свідчать про високий рівень використання дитячої праці: до 20 % всіх працівників були виключно неповнолітні. Тож, єврейські майстерні були невеликими, з мінімальним поділом праці або зовсім без такого, позаяк не потребували великої кількості підмайстрів та учнів.

Рівень мінімальних і максимальних доходів євреїв-ремісників різнився залежно від виду занять приблизно в 4 рази. Найбільший річний прибуток був у ковалів: 550–560 руб на рік, найменші: кравець, швець (190 р.), пекар (170 р.), тесля (140 р.), пічник (130 р.). Заробіток у 30% єврейських ремісників краю становив до 250 руб на рік, не досягаючи й заробітку некваліфікованого робітника. Від 45 % до 60 % ремісників мали заробіток рівний або трохи вищий, ніж у некваліфікованого робітника, і тільки 6 % ремісників мали достатній, а 2 % – великий заробіток. Останню групу складали фотографи, механіки, годинникарі, гравери, слюсарі [5, с. 359; 13]. Учні, як правило, не тільки не отримували платні, а іноді навіть сплачували за навчання [14, с. 200–201]. Підмайстри отримували від 1/5 до 1/3 плати майстра або працювали за утримання.

Розвиток єврейського ремісництва обмежувався певними факторами. (1) Єврейський ремісник, примусово поселений державою в місті, протиприродно був віддалений від свого основного споживача, контрагента і клієнта – селянина. Це створювало надзвичайну конкуренцію між ремісниками в місті й містечку, куди тепер селянин приходив по товар. (2) Працюючи, як правило, на давальницькій сировині, ремісник виробляв товари штучно, на замовлення, що сильно здешевлювало його працю та негативно впливало на фахову кваліфікацію. (3) Розвиток промисловості в краї у другій половині XIX с. природним чином звужував сферу діяльності ремісника, витісняючи його до лав міської бідноти. Усе це мало наслідком одну важливу річ: єврейський дрібний і середній ремісник не здійснював капітальних інвестицій у справу або ж робив це в мінімально необхідному обсязі. Тому трудовісті, ресурсномісткі та технологічно місткі ремесла залишались поза сферою єврейського ремісництва. Це, у свою чергу, обмежувало номенклатури занять єврейських ремісників лише такими, для яких достатньо було індивідуальної чи то сімейної праці.

Промислове підприємництво, здійснюване єврейськими підприємцями краю, майже повністю було орієнтовано на переробку сільськогосподарської продукції. У першій половині XIX століття лише одиниці з єврейських підприємців досягли такого рівня, коли б їх можна було назвати за тодішньою номенклатурою “фабрикантами” або “заводчиками”, а вже на межі 1870–1880-х рр. євреям належало вже до 40% промислових підприємств краю, а у великих містах – до 55%. Половина з них (49%) розташовувалась у повітових містах [15, арк. 78–78 зв., 89 зв.; 16, с. 497, 499].

Кількісне переважаєння єврейських підприємців простежується у виробництві тютюну, пивоварінні, первинній обробці деревини та, частково, млинарстві. У галузі металургії та машинобудування, які вимагали великих капіталовкладень з об'єктивно відтермінованою перспективою прибутку, лідерство неєврейських підприємців було абсолютним. За обсягом виробництва, у 1880-1890-ті рр. єврейські підприємства переважали неєврейські, зокрема, у деревообробній промисловості більше, ніж у 6 разів, у виробництві спирту – майже у 4 рази, за виробництвом тютюну і махорки – удвічі. У той же час у металургійній та машинобудівній галузі краю, обсяг виробництва на неєврейських підприємствах був більше майже вдесятеро. За продуктивністю праці єврейські підприємства не поступалися іншим, а у спиртогорілчаній галузі – переважали вдвічі. У переробці продукції тваринництва (салотопна, миловарна тощо) обсяг виробництва єврейських підприємств був удвічі менший від неєврейських, а от продуктивність праці на єврейських підприємствах була на 40% вищою [17; 18; 19, л. 155-224; 20, л. 24-205; 21, с. 145-427, 480; 22, с. 334-436, 497-578; 23, с. 189, 256; 24, с. 334-512].

Значний економічний вплив мало єврейство в цукровій промисловості, яка майже одразу після свого виникнення стала вотчиною єврейського середнього та великого капіталу. Ще у 1857 році в Херсонській губернії (с. Моргуновка) була всього одна єврейська цукроварня, що належала купцю Г. Моргуновському, а вже в 1872 році налічувалося 27 цукрових заводів, що належали євреям. Починаючи з 1870-х років, до вкладання капітальних коштів у цукроварну промисловість долучаються єврейські підприємці Бродські, М. Гальперін, М. Закс, Й. Зайцев, Г. Балаховський, інші [25, с. 170–172]. Проте, обмежені в праві землеволодіння євреї вимушено вкладали кошти лише в переробку буряка, залишаючи його вирощування неєврейському населенню. Це впливало на розвиток елементів національно-господарської спеціалізації: низькоприбутковим і трудомістким виробництвом сировини займалося українське селянство, а високоприбутковою переробкою та реалізацією готового продукту – єврейство. Негативні соціальні наслідки такого розшарування очевидні.

Єврейським підприємцям належало близько 90 % усіх млинів і борошномельних заводів регіону. На херсонських, катеринославських і миколаївських млинах, орендованих євреями або належних їм, перероблялися великі партії зерна з Київської, Катеринославської, Таврійської та Полтавської губерній, а на одеських – зерно з Бессарабії, Поділля та Київщини. У 1850–1860-ті роки якість продукції ще була невисока, технічний рівень єврейських млинів украй низький, млини будувалися нашвидкуруч, з максимальною економією на всьому. Це мало наслідком низьку якість борошна та високу ціну на нього [26, с. 433–442]. Так, облаштування нового млина коштувало від 280–300 до 1400–1500 р., а великого – до 5000 рублів. Купівля млина – від 400 р., а оренда до 100 р. на рік [26, с. 436]. Не схильні вкладати великі кошти в основні фонди, єврейські підприємці у 1850–1860-х роках віддавали перевагу оренді, а не купівлі або заснуванню нових капітальних млинів. Розрахунки показують, що оренда млина виправдовувала себе після обробки 500–800 пудів, у той час, як будівництво нового млина – після обробки 11000–12000 пуд. зерна [27, с. 43/119 (2-а паг.)]. Оскільки більшість єврейських підприємців діяли в межах оптово-роздрібних чи дрібнооптових обсягів, то будівництво нового великого млина було економічно виправданим в експортних портах (Одеса, Херсон).

З 1870-х років єврейські підприємці стали вкладати суттєві кошти в технічне переоснащення млинів. Перші млини з паровими двигунами з'явилися в 1850 р. в Одесі, а в 1859 р. брати Еммануїл і Бер Вайнштейни розпочали будівництво парового млина Херсоні на наданій урядом безкоштовно земельній ділянці 3795 кв. саж., яку брати викупили в 1873 році за 20 тис. руб [27, с. 437]. У цілому, на початку 1880-х років у Херсонській губернії до 45 % всього борошна вироблялося на парових млинах, що належали євреям [28, с. 197]. Найбільшим центром млинарства була Одеса. На початку 1880-х років тут діяли 20 млинів, з яких 12 (60 %) перебували у власності єврейських підприємців і один – в оренді. На цих млинах річно вироблялося продукції на 7,7–8 млн руб і в подальшому обсяги зростали. Найбільші млини належали підприємцям С. Гуровичу (вироблялося продукції на 2,2 млн руб), Клейману і Юліусу (1,2 млн руб), А. Бродському (0,9 млн руб), Шульбергу (0,8 млн руб), Бухштабу і Бродському (0,9 млн руб).

Єврейські підприємці контролювали значну частину вовномийного виробництва. Більшість вовномийок розташовувались у Херсонській губернії в місцях розвитку вівчарства. З дев'яти заводів губернії євреям належало чотири. На єврейських вовномийках працювало 46 % від загальної чисельності працівників, зайнятих у галузі по губернії [26, таб. 16, 17]. Вовномийки, що належали єврейським підприємцям, ще у 1850–1870-х роках обробляли до 45 % загального обсягу вовни. Прибутки єврейських підприємців від цього виду діяльності, за нашими розрахунковими оцінками становили на поч. 1860-х рр. становили від 270 тис. до 800 тис. руб на рік і напр. 1870-х рр. до 2 млн. руб. на рік. Подальші оцінки, на жаль, об'єктивно ускладнені.

Зasadничою умовою ефективного розвитку виробничого підприємництва є, безумовно, **доступ до володіння нерухомістю**. У конкретно-історичних умовах українського півдня другої половини XIX сторіччя, йшлося про доступ до володіння сільгоспугіддями та міською нерухомістю. Саме євреї ставали контрагентами багатих землевласників, які через зв'язки у владі мали можливість обійти законодавчі обмеження [5, с. 177]. У Катеринославській, Таврійській, Бессарабській та Херсонській губерніях до 1882 року обмежень на придбання землі євреями не було, тому єврейське землеволодіння швидше розвивалося саме тут. На початку 1880-х років у Херсонській губернії всього з 5,6 млн. дес. оброблюваної землі у власності євреїв перебувало близько 200 тис. дес. Переважно це були великі землеволодіння. Так, в Одеському повіті з понад 80000 дес. землі, що належала євреям, тільки трьома з них належало більше 50000 дес. Євреями також орендувалося близько 250 т. дес. землі [29, с. 77]. У Катеринославській губернії, у ті ж роки, із загального оброблюваного земельного масиву майже в 5,8 мільйона десятин у користуванні 120 євреїв-орендарів було 58058 десятин, або 1 %. Це складало в середньому 483 десятини на особу [27, с. 68; 30, с. 235]. Близько 30 % євреїв-орендарів вели самостійне господарювання на землях, решта здавала землі в суборенду. У власності євреїв, без урахування самостійних землеробських господарств, було всього близько 61 тис. дес. землі. З середини 1880-х років оренда землі євреями стала поступово зменшуватись. Наприкінці XIX століття обсяги оренди землі євреями впали в Херсонській губернії до 42 тисяч дес., або 1,2 % всієї орендованої землі. У Катеринославській губернії єврейська оренда майже припинилася і на кінець століття становила всього 252 дес., або 0,01 % всієї орендованої землі. Водночас кількість землі, що перебувала у власності євреїв, зросла, хоча в цілому не перевищувала 4,7 % у Херсонській та 0,8 % від усієї приватної землі в Катеринославській губернії [5, с. 180].

Єврейська земельна оренда відрізнялася від неєврейської. Місцеві селяни, здебільшого українці, орендували землю для власних потреб, а євреї – з метою подальшої суборенди [27, с. 235]. Ця обставина була головною причиною зменшення вчетверо в Херсонській і повного припинення в Катеринославській губернії єврейської оренди до кінця століття. Розвиток високотоварного сільського господарства в краї привів до витіснення посередників-орендарів із системи економічних відносин.

Вартість оренди землі в досліджуваному регіоні була на рівні вартості оренди у внутрішніх губерніях імперії і навіть нижчою від середніх показників. У 1882–1888 роках вартість оренди в чорноземній межі Росії становила в середньому – від 3,50 до 8,50 за десятину, що у півтора-три рази вище, ніж вартість навіть суборенди в єврея-орендаря в досліджуваному регіоні [30, с. 91–92]. Євреї здавали землю в оренду за 1-3 руб. за десятину на сезон. Вартість суборенди становила від 2,5 руб за десятину до 3,5 руб під запашку і посів та в дельті 2,6–5 руб під сінокіс [8, с. 37]. Чистий прибуток посередника, таким чином, становив 0,5–2,5 рублів з десятини, або (для 1870–1880-х років) від 30 до 150 тисяч рублів усього по Катеринославській і від 65 до 325 тисяч по Херсонській губерніях. Щорічне відчуження земельної власності єврейством регіону становило 3,23 %.

Важливим аспектом єврейського землеволодіння і землекористування в досліджувану добу була діяльність єврейських землеробських колоній. Аналогічні єврейські поселення існували також і в інших країнах. У США, Аргентині та Палестині євреї були успішнішими у традиційних для них садівництві, виноградарстві й молочному тваринництві, але російський уряд настійливо прагнув розвивати тільки хліборобство і меншою мірою садівництво [31, р. 253; 32, с. 68–69]. Усього в середині XIX століття в усіх губерніях межі осілости нараховувалося 420 колоній з населенням у 65 тисяч осіб, з них тільки у Херсонщині і Катеринославщині 35 колоній з кількістю поселенців у майже 25 тисяч осіб [33, с. 447]. Зрозуміло, що поява будь-якої можливості зайнятися більш звичним видом діяльності одразу використовувалася єврейськими поселенцями. За даними поліції і ревізії, до 20–30 % колоністів займалися іншими промислами й не проживали в колоніях [35, арк. 125–126]. Фактично, кількість колоністів, що займалися землеробством, не перевищувала 60 %. Уряд намагався контролювати цей процес, тому протягом 1870–1880-х рр. зі стану колоністів було виключено близько 10 тисяч осіб – бл. 40 % [35, с. 333–334]. Насправді ж це означало крах державної політики в питанні єврейських колоній.

Частина євреїв-землеробів мешкала не на державній, а на орендованій приватній землі. Офіційно вони вважалися землеробами, хоча й не мали статусу колоністів, тому не користувалися в повному обсязі всіма пільгами, наданими державою колоністам. За відносно непоганих стартових умов: 20–50 десятин землі на господарство, достатня забезпеченість реманентом, худобою, – кількість господарств, чий стан оцінювався як “незадовільний”, у 1855 році становила тільки по Бобринецькому, Олександрійському й Ананьївському повітах до 60 % [34, арк. 14–19, 33–36].

Позитивні результати єврейської сільськогосподарської колонізації краю далися взнаки лише на початку ХХ століття, коли виросло вже третє покоління колоністів. Однак ані тоді, ані раніше єврейські колонії так і не відіграли істотної економічної ролі навіть у сільськогосподарському розвитку регіону. За чисельністю й хліборобським досвідом єврейські землероби не змогли скласти конкуренцію місцевому українському селянству. У 1882 році, після заборони євреям нового проживання та купівлі землі в селах, процес зростання єврейського землеволодіння в краї призупинився, а згодом єврейське землеволодіння й оренда почали зменшуватись. Протягом другої половини XIX століття єврейське землеволодіння й оренда не отримали розвитку, залишаючись незначними. Причини цього полягали, по-перше, у складнощях, створюваних урядом стосовно проживання і господарських занять євреїв у сільській місцевості. По-друге, рівень прибутковості істотно залежав від початкових капіталовкладень, що не задовольняло єврейство.

Отже, середину 1870-х років, канун російсько-турецької війни, можна вважати часом, коли участь єврейства в економічних процесах регіону досягла пропорційно максимального рівня. Після цього єврейські підприємці поступово втрачали позиції в усіх економічних нішах і витіснялися російськими фабрикантами й промисловцями. Особливо це стосувалося Херсонської губернії. Наприкінці XIX століття провідним конкурентом єврейства в основних видах господарських занять – торгівлі, гуральництві, шинкарстві, готельній справі, виробництві одягу тощо – поступово ставали місцеві росіяни. Українці склали конкуренцію після росіян. Українці і євреї разом відчували, скоріше, сильну конкурентну перевагу росіян, ніж одне одного.

Єврейські промисловці краю були орієнтовані в основному на переробку сільськогосподарської продукції, залишаючись, хоча б і на вищому рівні, посередником між містом і селом. Коли ж сюди, у південні землі, прийшов великий капітал: приватний і державний, російський та іноземний, єврейські підприємці до самого кінця існування Російської імперії так і не спромоглися скласти йому реальну конкуренцію.

Джерела та література

1. Сведения об акционерных компаниях, обществах взаимного страхования и биржевых артелях, действовавших в России в 1891 – 1892 операционных годах / Мин. фин., Департамент торг. и мануфактур. – СПб. : [изд. не укл.], 1894. – [VII], 76 с.
2. Найман О. Я. Історія євреїв України / О. Я. Найман – К. : [Академія історії та культури євреїв України ім. Шимона Дубнова], 2002. – 496 с.
3. Гончаров В. В. Єврейське населення Південно-Східної України. 1861-1917: дис. ...канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / В. В. Гончаров.–Донецьк, 2005.– 233 с.
4. Щукін В. В. Становище єврейського населення в Херсонській губернії в XIX – на початку ХХ століття : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 / В. В. Щукін. – Миколаїв, 2006. – 217 с.
5. Сборник материалов об экономическом положении евреев в России : в 2 т. Т. 1 / [Брамсон Л. М., Бруцкус Б. Д., Белковский Г. А. и др.]. – СПб. : Изд. еврейского колониального об-ва, 1904. – XLVI, 411 с.
6. Блюменфельд Г. Торгово – промышленная деятельность евреев в Одессе / Г. Блюменфельд // Восход. Журнал учено-литературный и политический. – 1884. – Кн.4 (апрель). – паг. 2. – С. 1 – 14.
7. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Екатеринославская губерния / сост. Ген. штаба капитан В. Павлович. – СПб. : Тип. Департамента Ген. штаба, 1862. – XII, 352 с.
8. Житецкий И. Евреи в Южной России. Формы труда у евреев в Южной России : (Историко-этнографические заметки) / Иродион Житецкий // Киевская старина: ежемесячный исторический журнал. Т. LXXIV. – 1901. – № 7-8 (июль-август). – С. 1-45.
9. Лещинский Я. Еврейское население России и еврейский труд // Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 года / Я. Лещинский. – Иерусалим : Гешарим ; М. : Мосты культуры ; Минск : ООО “МЕТ”; 2002. – С. 187–210.
10. Гессен Ю. И. Факты и мысли. Еврейский вопрос в России / Ю. И. Гессен, И. И. Толстой. – СПб. : Тип. т-ва “Общественная польза”, 1907. – 135 с.
11. [М. П.]. К вопросу об экономическом положении евреев в западных губерниях / [П. Марек?] // Восход. Журнал учено-литературный и политический. – 1894. – Кн.8. – паг. 2. – С. 1-20.

12. Блюх И. С. Участие евреев в сфере ремесленной деятельности. Из книги И. С. Блюха "Сравнение материального и нравственного благосостояния губерний западных, великороссийских и польских", в 5 т. (СПб., 1901). (библиографическая редкость). – С. 57-100 (сторінки, що збереглися). – в фондах НСБ РГИА. (Наклад і цілісність видання втрачені. Бібліографічний опис подається за каталоговою карткою Науково-довідкової бібліотеки РГИА (Санкт-Петербург).
13. Блюменфельд Г. Экономическая деятельность евреев на юге России / Г. Блюменфельд // Восход. Журнал учено-литературный и политический. –1881. – Кн. 9 (сентябрь). – С. 175-219.
14. Лещинский Я. Еврейское население России и еврейский труд // Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 года / Я. Лещинский. – Иерусалим : Гешарим, М. : Мосты культуры ; Минск : ООО "МЕТ"; 2002. – С. 187-210.
15. Державрхів Одеської обл., (ДАОО), ф.5, оп.1, спр.1528, 326 арк.
16. Материалы для истории антиеврейских погромов в России : в 2 т. / под ред. и со вступ. ст. Г. Я. Красног-Адмони [Старый режим и еврейские погромы]. – Т.2. Восьмидесятые годы (15 апреля 1881 г. – 29 февраля 1882 г.). – Пг.-М. : Гос. изд., 1923. – разд. паг, XXXII, 542, V с.
17. Держархів Кіровоградської обл., (ДАКО), ф. 78, оп.2, спр. 637, 11 арк.
18. ДАКО, ф. 78, оп.2, спр. 638, 16 арк.
19. Российский Государственный исторический архив (г. Санкт-Петербург, РГИА), ф.20, оп.12, д.238, 328 л.
20. РГИА, ф.20, оп.12, д.274. 277 л.
21. Указатель фабрик и заводов Европейской России с Царством Польским и Великим княжеством Финляндским. Материалы для фабрично-заводской статистики / сост. по офиц. сведениям Департ. торговли и мануф. П. А. Орлов. – СПб. : Тип. бр. Пантелеевых, 1881. – 753 с.
22. Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского. Материалы для фабрично-заводской статистики / сост. по офиц. сведениям Департ. торговли и мануф. П.А.Орлов. – Изд. 2-е, испр. и значит. дополненное. – СПб. : Тип. Р. Голике, 1887. – XIV, 823 с.
23. Фабрично-заводская промышленность России. Перечень фабрик и заводов. – СПб. : Тип. И. А. Ефрона, 1897. – 1047 с.
24. Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского. Материалы для фабрично-заводской статистики / сост. по офиц. сведениям Департ. торговли и мануф. П.А.Орлов. – Изд. 2-е, испр. и значит. дополненное. – СПб. : Тип. Р. Голике, 1887. – XIV, 823 с.
25. Дижур И. М. Евреи в экономической жизни России / И. М. Дижур // Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 года. – Иерусалим: Гешарим ; М.: Мосты культуры ; Минск: ООО "МЕТ", 2002. – С. 159-186.
26. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния : [в 2 ч.] / сост. Ген. штаба подполковник А. Шмидт. Ч. II – СПб. : Тип. Калиновского, 1863. – V, 878, XIII, 80 с.; 29 л. табл.
27. Труды губернских комиссий по еврейскому вопросу. Ч. 2. Губернии: Харьк., Екатеринос., Киевская, Таврич., Вольнская, Бессараб., Полтавская, Херсонская с Одесским градонач. и Подольская. – СПб. : Тип. МВД, 1884. – 1242, 127с.
28. Блюменфельд Г. Торгово – промышленная деятельность евреев в Одессе / Г. Блюменфельд // Восход. Журнал учено-литературный и политический. –1884. – Кн.4 (апрель). – паг. 2. – С. 1 – 14.
29. Еврейское население и землевладение в юго-западных губерниях Европейской России, входящих в черту еврейской оседлости / обраб. по поруч. Высочайше учрежд. Высшей комиссии для пересмотра действующих о евреях в империи законов ред. Центр. стат. комит. В. Аленициным. – СПб, 1884. – XVI, 79, [4] с., 6 л. карт., диагр., табл.
30. Сельскохозяйственная статистика Европейской России / сост. А. Фортунатов, э.-о. проф. Петровской акад. – М. : Типо-литогр. т-ва М. Н. Кушнерев и К°, 1893. – 246, [1] с.
31. Ruppin A. The Jews in the Modern World. Lectures in Jewish Sociology at the Hebrew University of Jerusalem / A. Ruppin; With an introduction by L. B. Namier. – London : Macmillan and Co., Limited, 1934. – 423 p.
32. Лернер О. М. Евреи в Новороссийском крае. Исторические очерки. По данным из архива бывшего Новороссийского генерал-губернатора / О. М. Лернер. – Одесса : Тип. Г. М. Левинсона, 1901. – 239 с.
33. Никитин В. Н. Евреи-земледельцы. Историческое, законодательное, административное и бытовое положение колоний со времени их возникновения до наших дней. 1807-1887 / В. Н. Никитин. – СПб. : Тип. газеты "Новости", 1887. – 694 с.
34. Держархів Херсонської обл., (ДАХО), ф.1, оп.1., спр.21, 347 арк.
35. Мельникова Н. Динаміка населення єврейських землеробських колоній Півдня України (XIX – поч. XX ст.) / Н. Мельникова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: ЗДУ, 2001. – Вип. XIV. – С. 328 – 338.

Яшин В.А. Ремесленная и производственно-предпринимательская деятельность еврейства южноукраинских земель (II половина XIX столетия).

В статье рассматривается ремесленная и производственно-предпринимательская деятельность еврейства южноукраинских земель во II пол. XIX ст. Освещены условия развития ремесла, показана его роль в экономике, оценён материальный уровень ремесленников. Очерчены условия развития еврейского промышленного предпринимательства, показана его тесная связь с сельскохозяйственным производством, приведены сравнительные показатели объёмов производства и продуктивности труда. Освещены отдельные аспекты еврейского землевладения.

Ключевые слова: евреи, предпринимательство, ремесло, агроколонии, южноукраинский регион.

Yashin V. O. The handicraft production and business activities of the Jews of Southern Ukrainian lands (second half of the XIX century).

The article deals with craft production and entrepreneurial part of the economic activities of the Jewish population of South Ukrainian lands in the second half of the nineteenth century. The conditions of development craft shows its role in the economy of the region is estimated material level craftsmen are illuminated. Outlines the conditions and characteristics of the development of Jewish industrial enterprise, its tight connection with agricultural production, given the comparative figures of production and labor productivity. Highlight certain aspects of Jewish landownership.

Keywords: Jews, business, craft, agricultural settlement, South Ukrainian region.